

KLAUS BOHNEN und SVEN-AAGE JØRGENSEN (Hrsg.): *Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen – Kiel – Altona. Zentren der Aufklärung IV. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung Band 18.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992. 213 s.

Da J. G. Herder i 1769 besøgte København, betegnede han i sin dagbog byen som »dänisches Ende Deutschlands«. Og det var med rette, eftersom den dansk-norsk-tyske helstats hovedstad havde en tysksproget kulturelite grupperet omkring Bernstorfferne. Når hertil lægges de holstenske byer Kiels og Altonas betydning for oplysningen, er det velbegrunderet at lade helstaten udgøre et bind i Lessing-Akademiets serie om oplysningens centre, hvor der tidligere er kommet bøger om Halle, Königsberg-Riga, Leipzig og Berlin.

Den foreliggende bog er en samling af artikler, som udspringer af et dansk-tysk symposium om helstatens betydning for den tyske oplysning. Som sædvanligt for symposierapporter med forfattere fra flere videnskaber – her historie, kirkehistorie, litteraturhistorie og musikhistorie – er resultatet blevet noget uensartet. Det fornemmes, at symposiets danske og tyske deltagere tildels har villet noget forskelligt. Blandt de førstnævnte har flere først og fremmest interesseret sig for helstatens nationale problematik. Det gælder *Ole Feldbæk*, der i sin artikel om forholdet mellem dansk og tysk i oplysningstidens helstat især analyserer fremvæksten af en dansk national identitet som reaktion mod den tyske kulturelite i København (jfr. hans bidrag i *Dansk Identitetshistorie 1-2*). Feldbæk ser heri baggrunden for helstatens sprængning i det følgende århundrede (s. 12). Det er nok problematisk, i hvert fald gik der efter anmelderens mening ikke nogen lige linje fra den københavnske »tyskerfejde« i 1789-90 til 1840-ernes nationale konfrontation i Slesvig. Interessen for den flernationale helstat præger også *A. Pontoppidan-Thyssens* artikel om herrnhuterbyen Christiansfeld som bindeled mellem dansk og tysk, hvilket må siges at ligge i udkanten af oplysningstemaet.

De tyske deltagere har derimod i højere grad haft oplysningsforskningens problemstillinger som indfaldsvinkel: dens lærdoms- og socialhistorie, formidling, forholdet mellem absolutisme og reform, tolerance m.v. Det ses, at oplysningstiden på en helt anden måde end i Danmark er et selvstændigt forskningsfelt for historievitenskaben i Tyskland. Det fremgår af *Kersten Krügers* sammenligning af Struensees og Bernstorffs reformvirksomhed i det enevældige monarkis tjeneste og ikke mindst af *Franklin Kopitzsch'* vellykkede signalement af oplysningstidens mænd og deres virke i Altona. Fremhæves bør hans påmindelse om, at oplysningsvirksomheden også her blev båret af en elite, der kun omfattede et par procent af byens befolkning. Kiels Universitets rolle for oplysningen behandles på grundlag af den veludforskede universitetshistorie af *Dieter Lohmeier*.

Det tyske oplysningsmiljø i København analyseres af flere forfattere, hvor *Klaus Bohnens* artikel om den tyske kreds i København og dens ugeblad »Der Nordische Aufseher« må fremhæves sammen med *Sven-Aage Jørgensens* afhandling om Gerstenberg mellem Klopstock og Herder. De to artikler supplerer på udmærket vis hinanden i deres beskrivelse af forfattermiljøets betydning for hjemlandets litteratur.

Ud over de nævnte artikler rummer bogen bidrag af F.J. Billeskov-Jansen (Københavns Universitet og Sorø Akademi), Leif Ludwig Albertsen (Klopstocks rensning af tyske salmer for udtryk, der i oplysningstiden fremstod som »dårlig smag»), Heinrich W. Schwaab (J.A.P. Schulz musikpolitik) og Niels Martin

Jensen (Folkevisereceptionen omkring år 1800). En artikel om monarkiets tredjestørste by *Flensborg* kunne have uddybet bogens oplysningsgeografiske dimension.

Hans Schultz Hansen

MANFRED VON ESSEN: Johann Daniel Lawätz und die Armenkolonie Friedrichsgabe. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Hrsg. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Band 97. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag 1992. 222 sider, 4 plancher. DM 35.-.

I de sidste årtier af 1700-årene og i de første årtier af 1800-årene gav den problemfyldte sociale udvikling i forbindelse med skiftende socialpolitiske holdninger næring til en strøm af litteratur og eksperimenter på fattigvæsenets område. Oplysningstiden og humanismen lagde særlig vægt på samfundets forpligtelser over for de fattige – den følgende liberalisme betonedede stærkere hjælp-til-selvhjælps-princippet og banede vejen for den afskrækkende og umyndiggørende fattighjælp. Johann Daniel Lawätz (1750-1826) stod på grænsen mellem de to tidsaldre. Efter læreår i Hamborg, København og udlandet opbyggede han en imponerende forretning i Altona som købmand og reder, og især fabrikant og bankmand. Han havde de bedste forbindelser til administrationen i København og til hertugen af Augustenborg og beskæftigede fra midt i 1790'erne ca. 800 arbejdere i sine tekstilvirksomheder. Frem til omkring 1813 opnåede fabrikantens syv virksomheder betydelige leverancer til hæren.

Efterhånden blev han mere og mere optaget af sociale reformtanker, og 1812 lagdes grunden til det slesvig-holstenske patriotiske selskab, hvor undersøgelser af fattigvæsenets vilkår blev en af de centrale arbejdsopgaver. I bøger og artikler agiterede han for sin kongstanke: Fattigkolonier var det bedste middel til at modvirke den stigende fattigdom. Arbejdsduelige byfattige skulle bosættes på øde strækninger og gennem eget arbejde tjene til livets opretholdelse. Det lykkedes: Frederik VI skænkede 1821 o. 400 tønder land mager hede- og mosejord ved Quickborn nordøst for Pinneberg til formålet, og samme år åbnede fattigkolonien »Friedrichsgabe«. Lawätz sørgede selv for broderparten af aktiekapitalen. To år senere aflagde Frederik VI besøg for at nedlægge grundstenen til koloniens skole- og arbejdshus. I 1825 var de 20 små ejendomme befolket af 103 personer.

Men fra første færd var eksperimentet dømt til fald. Driften kunne ikke bære sig selv, og landbruget blev en biting. Tilskud var hele tiden nødvendige, og selv om kolonien ved Lawätz' død i 1826 blev arving til industrimandens ejendomme, blev kolonien snart overladt til sig selv. Ad denne vej kunne proletariseringen ikke modvirkes. Mange års skyggetilværelse blev afsluttet 1873, da Friedrichsgabe blev omdannet til en almindelig landkommune.

Koloniens snævre historie optager 2/3 af bogens sider. Men dette afsnit kan med sine mange detaljer i første række påkalde sig lokalhistorisk interesse. Det foregående kapitel giver meget prisværdigt et rids af datidens fattigvæsen og kolonitankens plads i tidens drøftelser – dog kunne såvel udblik som perspektiver være tegnet bredere. Kun i glimt belyses Friedrichsgabe i forhold til drøftelser og parallelle eksperimenter i ind- og udland.

Bogens første 40 sider beskæftiger sig med Lawätz som forretningsmand. Dette